

2. Voćin, crkva Naša Gospa voćinska, elementi arhitektonske plastike svetišta snimljeni u lipnju 1995.

2. *Voćin, the church of Our Lady, elements of architectural decoration of the sanctuary photographed in June 1995*

Drago Miletić

Restauratorski zavod Hrvatske, Zagreb

Neki primjeri i problemi zaštite spomenika kulture u posljednje doba

Pregledni rad – Review

predan 9. 5. 1996.

Sažetak

U ovom radu autor analizira stanje zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj ocjenjujući trenutnu situaciju najozbiljnijom krizom konzervatorske struke. Pred službom zaštite istodobno stoje veliki i izuzetno odgovorni zadaci na obnovi ratom razorenih spomenika, od kojih neki još nisu ni preventivno zaštićeni, nedostaju projekti s konzervatorskim smjernicama, a nisu niti osigurana sredstva za njihovu obnovu. Iz prakse mirnodopske obnove gradskih središta navode se nedavne rekonstrukcije u Zagrebu kao primjeri neadekvatnog načina obnove koji dovodi do devastacije i na spomenicima najviše kategorije. Autor naglašava da je krizu u zaštiti spomenika kulture velikim dijelom uzrokovalo nesredeno stanje u toj službi koje u kratko vrijeme prolazi već treću reorganizaciju. Analizirajući konzervatorske pristupe i odnos prema spomeničkim vrijednostima na pojedinim primjerima autor izdvaja slučaj Velikog Tabora, našeg najočuvanijeg plemićkog burga. Postoji naime želja određenih političkih krugova da se Veliki Tabor preuredi za potrebe državnog protokola. Preinaka za tu namjenu zahtijevala bi drastične izmjene kojima bi se znatno oštetio integritet spomenika. Apelirajući za njegovo integralno očuvanje autor daje protuprijedlog koji polazi od krajnjeg poštivanja izvorne strukture spomenika. Predlaže muzejsku namjenu s koncepcijom povijesnog muzeja, zalažući se pritom za vraćanje izvorne organizacije prostora, ambijenta i izgleda palasa. Posebno teškim ocjenjuje se i stanje ruševnih plemićkih gradova. Ukazuje se na lošu praksu arheoloških istraživanja, koja se, kao primjerice u Krapini i Vrbovcu, vrše bez neophodnih pratećih konzervatorskih radova.

Hrvatska kulturna i prirodna baština pretrpjela je u posljednjih nekoliko godina rata i djelomične okupacije strahovita ratna razaranja, a da mnogi, ako je suditi prema njihovom ponašanju, još i sada nisu potpuno svjesni razmjera i posljedica trajnog gubitka niza značajnih, ali i nekih vrhunskih spomenika kulture, te gubljenja identiteta niza povijesnih urbanih i ruralnih cjelina, čime su čitave naše regije pretvorene u bijele mrlje na karti rasprostranjenosti hrvatskih spomenika kulture. Ta su razaranja rezultat urbicida i kulturocida, do sada nezabilježenih razmjera na prostoru Europe, a koji su izazvani neprijateljevim patološkim nastojanjem da zatre hrvatski kulturni identitet na tada okupiranom dijelu Hrvatske. Veći dio spomenika potpuno je uništen,¹ ostali su najčešće teško oštećeni, a svako daljnje odlaganje njihove hitne sanacije prijeti potpunim gubitkom i preostalim teško oštećenim spomenika. Tijekom protekle četiri ratne godine vjerovali smo da će se i prije oslobođenja posljednjeg kutka domovine pristupiti brzo, organizirano i nadasve poletno obnovi ponajprije kulturne i prirodne baštine, budući da njihova obnova ne trpi nikakva odlaganja. Napokon smo dočekali oslobođenje gotovo cijele domovine, dakle omogućen nam je fizički pristup razrušenim spomenicima kulture, no potpuno smo nespremni za provedbu onoga što se očekivalo. Ne samo da nema globalnih programa njihove obnove nego nisu riješeni čak ni osnovni teoretski problemi obnove pojedinih najznačajnijih razorenih ili teško oštećenih spomenika, a da ne govorimo o nepostojanju gotovih projekata koje je bilo moguće izraditi i koji su morali ranije biti izrađeni.² Niz bitnih objekata neće odmah biti obuhvaćeno obnovom, bilo zbog nepostojanja odgovarajuće dokumentacije, bilo zbog neriješenih imovinsko-pravnih pitanja ili zbog nemogućnosti financiranja obnove od strane vlasnika, kada su takvi objekti u privatnim rukama, ali nažalost prije svega zbog činjenice da nikakva sredstva za njihovu obnovu nisu predviđena državnim proračunom za 1996. godinu.³ U slučajevima obnove nekih građanskih kuća u sredinama gdje je obnova započela (Pakrac, Lipik, Kostajnica) izostala je nužna i pravodobna koordinacija između Ministarstva obnove i razvitka koje je vrlo agilno izradilo svoje kriterije za financiranje obnove stambenog fonda i Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, praktično prisustvo kojih se u obnovi spomenika do sada gotovo ne osjeća.⁴ Rezultat pomanjkanja organiziranog i sustavnog pristupa obnovi spomenika kulture jest »cementiranje« rezultata srpskog nastojanja da se u najvećem mogućem opsegu izbriše hrvatski kulturni identitet na donedavno okupiranim prostorima. Šteta što se neki nisu ozbiljno zamislili nad proročanskim strepnjama iznesenim još ujesen 1991. godine, kada je prvi put, u vrijeme najžešćeg razaranja Hrvatske, javno izrečena bojazan od obnove u kojoj ćemo jednoga dana *sami sebi biti četnici*,⁵ što se nažalost dijelom već obistinjuje.

Da to nije bila neopravdana bojazan, pokazuju nam rezultati ili točnije pomanjkanje rezultata obnove koja je trebala uslijediti odmah nakon akcija u zaleđu Dubrovnika i Zadra, odnosno nakon »Bljeska« i »Oluje«, kada su oslobođeni svi okupirani prostori južnog, zapadnog i središnjeg dijela Hrvatske. Početak fizičke obnove razorenih ili oštećenih spomenika, koju je oslobođenjem trebalo započeti, bilo je potrebno dočekati s jasnom koncepcijom, utvrđenom metodologijom i razrađenim planovima obnove kulturne baštine. U ovom os-

1. Voćin, župna crkva Naša Gospa voćinska, pogled sa zapada na ruševine crkve u lipnju 1995.

1. Voćin, parish church of Our Lady, west view of the ruins, June 1995

vrstu na naše dosadašnje ponašanje u obnovi hrvatske kulturne baštine pođimo od primjera voćinske crkve, koja je ne samo najmonumentalnija kasnogotička crkva u Slavoniji nego je ponajprije izuzetan primjer Vladislavove gotike koji nimalo ne zaostaje za najboljim Rejtovim ostvarenjima. Zbog toga nas je njezino razaranje posebno potreslo, pa se s razlogom očekivalo da će za njezinu obnovu postojati posebno veliko zanimanje.⁶

Voćin je oslobođen polovicom prosinca 1991. godine. Neposredno prije povlačenja neprijatelj je aktivirao uskladišteno streljivo i eksploziv u lađi župne crkve Naše Gospe voćinske. Od crkvenih je zidova nakon eksplozije ostalo malo ili ništa (sl. 1). Ruševine su ubrzo nakon toga obišli konzervatori, uključujući Komisiju za procjenu ratnih šteta, nakon čega se stalo. Tada je odmah bilo nužno riješiti osnovnu, čisto teoretsku nedoumicu: predvidjeti ili ne restituciju i rekonstrukciju crkve Naše Gospe voćinske? Ako se namjerava izvesti njezina restitucija, a upravo bi sve trebalo govoriti tome u prilog (osim možda financijskih sredstava, a njihov trenutni nedostatak nikako ne snije presuditi pri odlučivanju), bilo je nužno odmah započeti pripremne radove.⁷ To znači prvo odrediti nositelja zadatka i radni tim, te osigurati početna sredstva za pripremne radove. U pravilu je u takvim slučajevima riječ o razmjerno maloj količini sredstava. Posebna je pogodnost bila što postoji odlična arhitektonska dokumentacija stanja prije posljednjeg rušenja crkve.⁸ Ipak, tako se nije postupilo.

Sve do početka lipnja 1995. godine, dakle pune tri i pol godine, ništa se nije poduzimalo,⁹ a onda su iznenada, »preko noći«, petero ljudi iz tri Zavoda i jedan vanjski suradnik dobili putni nalog za Voćin. Kada se ta po svemu heterogena grupa sastala na terenu¹⁰ i prvo se upoznala međusobno, a onda sa zadatkom, te s onim što se pred njima događalo, mogli su samo utvrditi da su inženjerci Hrvatske vojske veliki dio posla uz svetište crkve već obavili: raščistili su bez pomoći pijuka i lopate veći dio urušenog зида svetišta. Oko 300 ka-

3. Gora, župna crkva B. Dj. Marije, pogled sa zapada na ruševine crkve. Stanje u ožujku 1996.

3. Gora, parish church of the Blessed Virgin Mary, west view of the ruins of the church. Situation in March 1996

menih elemenata arhitektonske plastike bilo je nabacano na hrpu, pri čemu su se koristili isključivo *Caterpillarom*, onim najvećim tipom utovarivača koji koristi naša građevinska operativa (sl. 2 – na str. 40).

Zbog nepostojanja ni minimalnih uvjeta za nastavak radova zaustavljeno je raščišćavanje ruševina, a inženjerci su do kraja tjedna raziniravali prostor crkve i uklanjali željeznu konstrukciju krovišta, nakon čega su se preostala tri člana ekipe vratila u Zagreb i Osijek. Odmah je o razlozima ranijeg završetka radova izviješčena Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine u Zagrebu i Restauratorski zavod Hrvatske, te su istodobno predložene osnovne smjernice daljnjeg rada. Umjesto da se makar tada nastojalo ozbiljno razmotriti problem, te pronaći najbolje rješenje, sav se taj golemi posao i veliki konzervatorski problem, bez ikakvih izmjena, ubrzo povjerava samo jednom čovjeku, vanjskom suradniku osječkog Povjerenstva Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, a koji nema nikakvog, za tu vrstu radova, nužnoga konzervatorskog iskustva. Usprkos njegovom velikom trudu i velikoj želji da radove izvede što je moguće bolje, zbog pomanjkanja i minimalnih uvjeta za kvalitetnu izvedbu radova te vrste, rezultat sada može biti odustajanje od ranije moguće restitucije i rekonstrukcije.¹¹

Kao i mnoge druge crkve, slična je sudbina razaranja u Domovinskom ratu zadesila i barokiziranu župnu crkvu u Gori

4. Gora, župna crkva B. D. Marije, pogled s istoka na svetište. Stanje u ožujku 1996.

4. Gora, parish church of the Blessed Virgin Mary, east view of the sanctuary. Situation in March 1996

(sl. 3). Nakon njezina miniranja iz dubine zidova pojavili su se izuzetni elementi arhitektonske plastike, od kojih se ljepotom i posebnosti izdvaja svežanj kapitela polustupa ranogotičke crkve (sl. 4). Obnova gotovo do temelja razorene crkve u Gori bit će nesumnjivo jedan od najsloženijih konzervatorskih problema u obnovi ratom razrušenih spomenika kulture. Zbog toga je prijeko potrebno da se od samog početka obnovi crkve u Gori pristupi s najvećom pažnjom, kako se ne bi ponovilo ono što se dogodilo u Voćinu. Obnova crkve Sv. Marije u Gori može biti neusporedivo složeniji – ponajprije teoretski konzervatorski – problem nego što je restitucija i moguća rekonstrukcija voćinske crkve. Starija ranogotička crkva radikalno je barokizirana tijekom 18. st. Sada, kada je većim dijelom razrušena i kada su razotkrile njezine najstarije strukture, pokazalo se zide građeno pravilnim klesancima, čitavi polustupovi s bazama i kapitelima, susvodne gotičke profilacije, elementi s bogatom profilacijom pojasnica, spolije rebra svoda, te prozori starije srednjovjekovne crkve. Svi ti dijelovi bogate arhitektonske plastike pripadaju starijoj crkvi po kojoj se naziva ne samo najveći srednjovjekovni arhidakonat Zagrebačke biskupije nego možda i najznačajniji, ako je suditi po njegovom prvome mjestu u popisu župa najveće hrvatske dijeceze iz 1334. godine. U ovom slučaju opravdano je razmišljati o rekonstrukciji u što većem opsegu starijeg sloja crkve.¹² Da bi se uopće moglo pristupiti ozbiljnim analizama mogućnosti takve, za mnoge možda previše radikalne rekonstrukcije, koju načelno u ovom primjeru opravdava nekoliko razloga, nužno je najpažljivije pristupiti istraživanju njezinih ruševina, koje obuhvaća i njihovo raščišćavanje, za čime će se vrlo brzo pokazati potreba. Ako bi se već u početku pristupilo rješavanju problema obnove crkve na način kao što je to učinjeno u Voćinu, to bi značilo trajno izgubiti mogućnost kvalitetne obnove još jednog izuzetno vrijednog spomenika srednjovjekovnog crkvenog graditeljstva, i to na vrlo osjetljivom području, koje je ogoljeno od spomenika prvo razaranjima u razdoblju ratovanja s Turcima, i posebno dramatično u ovom Domovinskom ratu. Godi-

nu dana je proteklo a da se u Gori i za Goru nije ništa uradilo. Nedavni jači potres s epicentrom u okolici Petrinje mogao je samo još više pogoršati i onako teško stanje njezinih ruševina, o čemu za sada nema podataka.¹³

Osim ovog posve tehničkog pitanja obnove pojedinih spomenika kulture, jednako je tako važno odmah na početku odrediti opća osnovna načela obnove zemlje, posebno s obzirom na opći problem obnove razorenih crkvenih građevina. To se može učiniti samo u dogovoru s Katoličkom crkvom u Hrvata, interesi koje se samo djelomice poklapaju sa širim državnim interesima. Razumljiva je zainteresiranost Katoličke crkve za obnovu samo onih crkvenih građevina koje se nalaze u sredinama u kojima se pučanstvo zadržalo u dostatnom broju, ali to može biti velika opasnost za obnovu niza crkava i kapela, registriranih spomenika kulture, u mjestima u kojima će, nema dvojbe, zamrijeti život.¹⁴

Nažalost, i u prethodnom razdoblju ukidale su se pojedine župe zbog postupnog umiranja čitavih naselja, a bilo je znatnih problema i zbog pomanjkanja potrebnog broja svećenika, no crkvene su građevine ostajale, one su i dalje bile prisutne u prostoru i nekako se održavale. Sada, kada su na mnogim područjima crkve teško oštećene ili do temelja razrušene, a stanovništvo raseljeno i ne vraća se, Katolička crkva nije zainteresirana za njihovu obnovu, bez obzira na spomeničku vrijednost pojedine crkvene građevine. A takvih nažalost ima dosta. Zbog toga se odugovlači s obnovom pojedinih crkava, pa se sada, godinu dana nakon oslobođenja, ne zna program ni dinamika obnove crkvenih građevina. Ruševine nekih crkava bilo je nužno preventivno zaštititi i gotovo sve ih na odgovarajući način arhitektonski dokumentirati.¹⁵

Tamo gdje je kontinuitet župe osiguran povratkom stanovnika sada se ne razmišlja o rekonstrukciji razorenih crkava, nego o izgradnji novih. Primjer je za to Glina, gdje je Felbingerova župna crkva do temelja razorena, a župnik je izrazio želju da izgradi novu crkvu u obliku »nekakve« tvrdave. A zna se tko je morao mnogo ranije dogovoriti temeljna načela obnove crkvenih građevina i uskladiti postojeće različite interese, a ne takve značajne odluke prepuštati samo volji župnika. Istodobno iskršava i dramatičan problem crkvenog inventara. Promjenama utvrđenim na Drugom vatikanskom saboru stari barokni inventar uglavnom je ostao bez liturgijske funkcije. Iz mnogih crkava krovovi kojih su izgorjeli evakuirani su bili eventualno samo kipovi i slike, a arhitektura baroknih oltara, propovjedaonica te orgulje i klupe ostali su i nadalje u crkvi. Bez ikakve preventivne zaštite, ti su dijelovi oltara za nekoliko godina gotovo potpuno propali. Njihova obnova, posebno baroknog inventara, izuzetno je skupa i dugotrajna, a budući da im nije nužan, župnici u pravilu za to ne pokazuju nikakav interes. Moramo imati razumijevanja za probleme župa i ponašanja nekih župnika ako ih ne zanima sudbina njima nepotrebnih starih oltara ili golemih starih orgulja, obnova kojih bi često iziskivala i znatno više od sto tisuća DM, ako istodobno mogu kupiti male električne orgulje. Manje i jeftinije orgulje zadovoljavaju njihove potrebe, a osim privlačne cijene (svega nekoliko tisuća DM) daju im znatno više potrebnog prostora na pjevalištu. Zbog toga ćemo nažalost još u mnogim crkvama, čijoj se obnovi nije pristupilo, naići na potpuno istrunule i raspadajuće ostatke nekada raskošnog crkvenog inventara kako i dalje propadaju. Sva-

kim novim danom smanjuje se vjerojatnost da će oni biti spašeni. A bez obnove baroknog inventara u nekim slučajevima postaje upitna i obnova teško oštećenih baroknih crkava i kapela.

Razumljivo je da bi država morala snositi razliku između troškova obnove crkava kakvu bi ona morala zahtijevati i onakve obnove za koju se sada zalaže Crkva, a koja je razumljivo vođena isključivo njenim praktičnim razlozima. Takav zajednički program mora biti dugoročan, pri čemu bi nam Poljska morala biti uzorom u motiviranosti, organizaciji i rezultatima obnove.

Od svih ratom razorenih pojedinačnih profanih spomenika kulture trenutačno su najugroženija kategorija spaljene kuće sa svođenim prizemljima, a ponegdje i katovima. One su gotovo sve zapaljene još ujesen 1991. godine, a svaka protekla zima ledom je sve više razbijala i izbijala natopljene zidove. Toj grupi pripadaju, uz spomenički najvrednije gradske kuće, također i svi barokni župni dvorovi, primjerice u Gori, Petrinji, Kostajnici, Jasenovcu...

U Kostajnici se npr. ubrzano urušava nekoliko takovih kuća.¹⁶ Zbilja nema nikakvu smisla žaliti za izgubljenim vremenom, razdobljem od protekle četiri godine u kojem su se morale teoretski razraditi sve mogućnosti sanacije spomenika, te izraditi operativni planovi i odrediti za svako područje grupe konzervatora i restauratora koje će provoditi i nadzirati prvo preventivnu zaštitu, a kada se steknu uvjeti, i sanaciju spomenika kulture, razumljivo u suradnji s Ministarstvom obnove i razvitka. Sada je nužno što prije pristupiti spomenutim radovima, prvo preventivnoj zaštiti. Da se nakon oslobođenja tih krajeva odmah pristupilo preventivnoj zaštiti, njihovom potpunom ili djelomičnom natkrivanju, spomenute kuće bile bi spašene, a time bi se uštedjela znatna financijska sredstva.¹⁷ Kako objasniti činjenicu da će najznačajnija kuća u Pakracu, tzv. Spahijski podrum, dočekati i šestu zimu bez krova, koji je izgorio neposredno uoči rata. Tijekom rata nije bilo mogućnosti ni za preventivnu zaštitu njezinih ogoljelih zidova i bačvastih svodova, na kojima su tijekom protekloga razdoblja izrasla višemetarska stabla. No, nešto se moralo poduzeti, ako ne uoči prošle, ono makar sada, prije nadolazeće zime, kako se ne bi urušili njezini impresivni svodovi.

Danas, godinu dana nakon »Oluje«, nisu utvrđeni načini suradnje i pravila ponašanja svih sudionika u obnovi domovine, iako su angažirane neke arhitektonske projektne organizacije za izradu projektne dokumentacije obnove određenih spomenika kulture (župna crkva Sv. Lovre u Petrinji), a uskoro će njihov broj biti znatan. One uglavnom imaju malo ili nikakvo iskustvo u rješavanju posebno osjetljivih arhitektonskih detalja, karakterističnih za određeno stilsko razdoblje i određeno područje. Potrebno je odmah na početku dodjele zadatka takvom biru obvezati ga na suradnju s kompetentnim stručnjacima, s kojima će rješavati osnovne konzervatorske i ostale nedoumice, kojih uvijek ima, posebno kada su u pitanju rješenja određenih detalja. Obnova razrušenih spomenika kulture proći će ili pasti upravo na načinu rješavanja i izvedbe detalja. Svako područje mora pokrivati određena grupa konzervatora, iza problema obnove svakog pojedinog spomenika mora stajati unaprijed određeni konzervator, odnosno grupa konzervatora i restauratora, a spomenici kulture moraju se obnavljati po određenim prioritetima,

pri čemu ne bi smjela biti presudna samo spomenička kategorija.¹⁸

Obnova pojedinačnih, ma kako velikih i složenih spomenika kulture, razmjerno je mali problem u odnosu na probleme povezane s obnovom povijesnih jezgri razorenih gradova i uništenih prostora. Možda će ubrzo nekima statistički podaci obnove djelovati ohrabrujuće, no stanje na terenu govori drugo, posebno ako se razmatra način na koji se pristupa rješavanju problema.

Dok za goleme probleme obnove ratom razorenih spomenika kulture možemo imati razumijevanja, nema opravdanja za određene intervencije na spomenicima kulture u nizu drugih slučajeva, od kojih ću samo neke spomenuti. Vjerujem da upućivanje na takve primjere može biti korisnije za sagledavanje problema s kojima se danas suočava zaštita hrvatske kulturne baštine negoli isticanje samo pohvalnih primjera konzervatorsko-restauratorskih radova na spomenicima kulture. Na greškama se jednako dobro uči kao i na primjerima uzorne obnove spomenika kulture, a pravodobnim upozoravanjem na učinjene pogreške otvaramo mogućnost da se one ubuduće izbjegnu.

Može se odrediti nekoliko izvora opasnosti za hrvatsku spomeničku baštinu (posebno su zabrinjavajući oni slučajevi koje istodobno prate dva ili više izvora opasnosti):

1. Ranije nedovoljno ili nikakvo održavanje spomenika, koje je rezultat tadašnjeg nedovoljnog ulaganja društvenih sredstava u zaštitu spomenika kulture, čime su mnogi spomenici dovedeni u stanje koje danas zahtijeva hitnu intervenciju.
2. Sadašnje – s obzirom na nove okolnosti – još dramatičnije pomanjkanje novaca za zaštitne radove na spomenicima kulture, što je posebno izraženo kad su posrijedi spomenici nižih kategorija.
3. Pomanjkanje inicijative, bilo vlasnika, korisnika ili konzervatora, odnosno njihovog zajedničkog nastojanja da se pokrene zaštita ugroženog spomenika. Posebno je zabrinjavajuće učestalo sputavanje ili onemogućavanje inicijative konzervatora – pojedinca.
4. Aktualne promjene (npr. privatizacija) u kojima pojedinci s mnogo novaca i utjecaja, a s premalom osobnom kulturom i nedovoljno razvijenom svijesti o vrijednosti kulturne baštine, dolaze u posjed spomenika kulture, pa i onih najviše kategorije, te na njemu interviraju na način koji je neprimjeren spomeniku.
5. Nagle negativne promjene odnosa svećenstva prema spomeniku, posebice onog nižega u župama. To prerasta postupno u poseban problem, budući da se u njihovom posjedu nalaze brojni spomenici kulture.
6. Utjecaj »političkih struktura« na sudbinu često i ključnih hrvatskih spomenika kulture (prenamjena i pritisci tijekom obnove pojedinih, njima zanimljivih spomenika kulture), te njihova uska povezanost sa Službom zaštite spomenika.
7. Pomanjkanje autoriteta Službe zaštite spomenika, koja je marginalizirana i birokratizirana u ovom ključnom trenutku za obnovu hrvatske spomeničke baštine, kao i, sukladno tome, pomanjkanje autoriteta pojedinca u okvirima Službe zaštite.

5. Gora, župna crkva B. D. Marije, unutrašnjost svetišta, kapitel ispod baroknog polustupa

5. Gora, parish church of the Blessed Virgin Mary, interior of sanctuary, capital under a Baroque half-column

Više je razloga da se u ovom razmatranju nekih primjera i pojava u obnovi spomenika kulture poče od zagrebačkih primjera, od hrvatske metropole u kojoj djeluju tri nekadašnja Zavoda za zaštitu spomenika kulture, uvrštena kao povjerenstva u Državnu upravu za zaštitu kulturne i prirodne baštine i dva velika restauratorska zavoda. Uz njih tu djeluje niz stručnjaka i institucija koje su u većem ili manjem opsegu povezane s hrvatskom spomeničkom baštinom: Sveučilište sa svojim fakultetima (posebno Filozofski, Arhitektonski i Građevinski fakultet), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, Institut za arheologiju, Građevinski institut, zatim brojni samostalni povjesničari umjetnosti, arhitekti, restauratori. Pa ipak, usprkos toj u Hrvatskoj najvećoj koncentraciji potrebnih stručnjaka i institucija, nikako ne možemo biti zadovoljni učinjenim na zagrebačkim spomenicima kulture, ulicama i trgovima. Što je najgore, događaju se ekscesi – o kojima svi nabrojani neshvatljivo uporno šute.

Podimo od načina na koji se boje pročelja donjogradskih kuća, a to je proces koji traje već nekoliko godina. Podsjetit ću samo na posljednje primjere kuća s kojih su nedavno uklonjene skele. Kuće Viktora Kovačića i Aladera Baranyaja u Mihanovićevoj ulici 18 i 20 izvorno su bile jednobojne, a

6. Kostajnica, kuća u Ulici D. Trstenjaka 20, snimljena u veljači 1996.

6. Kostajnica, house in 20 D. Trstenjaka Street, photographed in February 1996

kada su nakon obnove s njihovih pričelja uklonjene skele, ona su osvanula trobojna. Te boje »marcipana« na obnovljenim zagrebačkim pročeljima odaju da se u obnovama te vrste na spomenicima odustalo od temeljnih konzervatorskih načela. A da se svojedobno, nakon što su skinute skele s kuće na uglu Petrinjske i Hatzove ulice, primjereno reagiralo na ekscesno bojanje njezinih secesijskih pročelja, vjerojatno bi se poslije toga s više pažnje i poštivanja autentičnog kolorita pristupilo bojanju ostalih donjogradskih pročelja.¹⁹ Početkom ovog desetljeća stručna je literatura obogaćena monografijom Miljane, koja je izrazito pozitivan primjer obnove jednog spomenika kulture, i to iz one grupe spomenika koja je tada bila i još sada je jedna od najjače ugroženih spomenika. Na kraju, pišući o konzervatorskim aspektima obnove Silvija Novak se kratko kritički osvrće i na pristup obnovi obojanih pročelja tijekom osamdesetih godina: *Osamdesetih godina dogodilo se u nas upravo ono protiv čega su se borili europski konzervatori sedamdesetih godina. Pod utjecajem aktualnih usmjerenja suvremene arhitekture nastala je »eksplozija« konzervatorske palete. Stara pročelja postala su šarena, bez obzira na povijesne tragove na koje nitko nije obraćao pozornost. Jednobojskih obnovljenih pročelja osamdesetih godina gotovo da i nije bilo. Upotrebljavale su se dvije-tri, četiri, pa čak i osam različitih boja, sve u želji da pročelja postanu ljepša i uočljivija nego su bila prije. Brojni su primjeri nasilja nad izvornim pročelnim bojama usprkos konzervatorskim nalazima i mimo njih.*²⁰ Vidimo da ni ova kritička ocjena obnove onih dijelova spomenika koji su najuočljiviji nije potakla promjenu pristupa obnovi obojanih pročelja.²¹

Podsjetimo li se slučajeva nedavnih postavljanja novih javnih spomenika, npr. kipa Sv. Jurja na konju ispred Kamenitih vrata, spomenika fra Grgi Martiću ili pak posljednjeg primjera postavljanja fontana na Trgu Burze, možda se ni time ne bi ništa postiglo. Glede nekih, npr. za kip Sv. Jurja ispred Kamenitih vrata, pravodobno su intervenirali naši eminentni stručnjaci, no ništa se nije uspjelo promijeniti.²²

Kada je prije nekoliko godina započeto neprimjereno bojanje zagrebačkih pročelja, izostale su reakcije; neshvatljivo je

7. Kostajnica, kuća u Ulici D. Trstenjaka 20, snimljena krajem ožujka 1996.
7. Kostajnica, house in 20 D. Trstenjaka Street, photographed at the end of March 1996

8. Remete, zapadno pročelje gotičkog krila samostana (način prezentacije otkrivenog gotičkoga prozora prizemlja)
8. Remete, west facade of the Gothic monastery wing (presentation of uncovered Gothic window on the ground floor)

da nema čak ni pozitivnih reakcija na izuzetno uspješno obnovljeno naše najbogatije barokno oslikano pročelje, ono nekadašnjeg Samostana klarisa u Opatičkoj ulici,²³ kojim je dodatno oplemenjen prostor Gornjega grada. Takovo ponašanje govori nam o općoj ravnodušnosti prema onome što se događa u najvrednijim gradskim prostorima, što otvara mogućnosti za nove neželjene zahvate na spomenicima kulture.

Za razliku od pročelja nekadašnjeg Samostana klarisa, u unutrašnjosti te zgrade u kojoj je smješten Muzej grada Zagreba, pri kraju su opsežni građevni i obrtnički radovi kao dio temeljite obnove muzeja, ali na način koji je nespojiv sa značenjem te zgrade za hrvatsku kulturnu baštinu.²⁴ U obnovi Muzeja grada Zagreba formalno su poštovana sva pravila ponašanja koja vrijede u izvedbi radova na jednom spomeniku kulture (imenovani su projektanti, obavljena sva istraživanja, uključujući i vrlo opsežna arheološka istraživanja, imenovan je nadzorni organ, angažirano je ugledno građevinsko poduzeće, formirana velika komisija za praćenje radova, ishođene su potrebne dozvole i suglasnosti), a usprkos tome u realizaciji su »događanja« velikim dijelom izmakla kontroli. Suprotno primjeru Muzeja grada Zagreba, u obnovi zapadnog pročelja Samostana karmelićana u Remetama ništa od zahtijevanoga nije poštovano. Nisu provedena istraživanja, o radovima nije izviješten Gradski zavod za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode, dakle nije dobivena nužna prethodna dozvola, koja bi morala biti uvjet za sve druge dozvole. A riječ je o zapadnom, jedinom preostalom gotičkom krilu samostana, koji je istodobno jedan od malobrojnih ostataka srednjovjekovne stambene arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj (sl. 5 i 6). Ipak, iako je sve to moralo biti dobro poznato njegovim vlasnicima i korisnicima, ništa ih od toga nije potaklo da pravodobno obavijeste konzervatore o svojoj želji

da obnove pročelje samostana. Način na koji su izvedeni radovi²⁵ primjer je kako se nikada ni u kakvim uvjetima ne bi smjelo raditi.

Remetsku crkvu i samostan utemeljili su pavlini u 13. st. na brižno odabranome mjestu, tada još izuzetne prirodne ljepote, koje je bilo udaljeno od grada, a danas je to urbanizirano prigradsko područje koje je još i sada razmjerno daleko od svakodnevnog »oka« konzervatora ili građevinskih inspektora. Suprotno tome, uređenje »Anić holdinga« u Stankovićevoj kući na Trgu bana Jelačića odvijalo se na mjestu koje je u najvećoj mogućoj mjeri svakodnevno izloženo kontroli gradskih nadzornih službi i svih građana. Na toj možda najistaknutijoj kući u gradu, smještenoj na utoku glavne trgovačke ulice u glavni trg metropole, na prizemnom dijelu pročelja koje je uvijek u očistu prolaznika (sl. 10 i 11), dogodile su se takove promjene koje bi morale izazvati reakciju, ako ne nikoga drugoga ono makar nekih članova Hrvatskog društva arhitekata, sjedište kojega je udaljeno jedva 50-tak metara. Nekako istodobno kada su se završavali radovi u Stankovićevoj kući, kada je »osvanulo« novo oblikovanje pročelja tog dijela prizemlja, u tom se društvu odvijala rasprava o redizajnu Preradovićeve trga, žestinom nezabilježenom u Zagrebu vjerojatno od doba rušenja Bakačeve kule na Kaptolu.²⁶ Dok je, bez obzira na, najblaže rečeno, neuspješnu realizaciju, postupak oko Preradovićeve trga bio legalan, u slučaju »Anić holdinga« ne samo da je, opet najblaže rečeno, ostvarena loša realizacija nego su na tom najizloženijemu mjestu metropole mogli započeti i završiti se radovi te otvoriti robna kuća, bez zakonom strogo propisane dokumentacije.²⁷

Kako onda smijemo očekivati i zahtijevati drukčije ponašanje u nekim područjima države, gdje ne postoje takvi uvjeti sva-

9. Remete, zapadno pročelje gotičkog krila samostana (prezentacija rasteretnih nadvoja baroknih prozora prvoga kata)

9. Remete, west facade of the Gothic monastery wing (presentation of elements on the Baroque windows on the first floor)

10. Zagreb, »Anić holding«, ulaz u robnu kuću

10. Zagreb, "Anić Holding", entrance into department store

kodnevne kontrole, gdje je objektivno očekivati nešto nižu razinu razumijevanja potrebe čuvanja kulturne baštine. A početak takovog ponašanja u posljednjih nekoliko godina možemo pratiti od Gundulićeve 22, gdje je 1994. skladno prizemlje kasnohistoričističke kuće, rastvoreno prozorima i ulazom u osi pročelja, iznenada dobilo još jedna vrata na mjestu podrumskog prozora, a sve zato da bi se podrumski prostor mogao prenamijeniti za špeceraj ili, kako se to danas naziva, mini-market (sl. 13).²⁸ Za takvo preoblikovanje pročelja dobivena je prethodna dozvola Gradskog zavoda za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode, čime je učinjen presedan na koji su se nedavno, da su željeli, mogli pozvati oni koji su probili još jedna vrata na sjevernom pročelju Kukovićeve kuće.²⁹ Autor projekta očito je bio uvjeren da je, ako ponovi oblik susjednih izvornih vrata, riješio sve probleme i da ničin nije poremetio skladnost pročelja (sl. 14). Pa ako se dopušta probijanje novih vrata, onda više nije bilo nikakva razloga ne odobriti da se prozori prizemlja na istoj kući, ali na suprotnom uglu, ne povećaju i preoblikuju u izloge (sl. 15). A ako se tako nastavi, a nema tko to spriječiti, a sada na neki način za to više nema ni pravo, uskoro će se potpuno izgubiti osnovne značajke te prve najamne i dugo vremena najveće zagrebačke kuće tog tipa iz 19. st. Spomenuto mišljenje o preoblikovanju prizemlja Gundulićeve 22, koje je Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine dala na zahtjev Ministarstva kulture, »zeleno je svjetlo« za sve buduće degradacije arhitektonskog nasljeđa u zagrebačkoj zaštićenoj zoni, budući da ocjenjuje da žalba stanara nije opravdana zato što su »slične ili identične intervencije na objektima na području užeg centra grada Zagreba već obavljene sukladno konzervatorskim uvjetima«. Prema tome nema nikakvih mogućnosti prekinuti spomenuti način bojanja pročelja i preoblikovanja njihovih prizemnih dijelova, ali će se zato »u svezi s postavljanjem natpisnih ploča i naziva firme ... poduzeti odgovarajuće radnje«. Proces istovrsnih devastacija nastavio se odmah nakon ovog mišljenja, što

potvrđuju radovi na preuređenju stambenog prostora prizemlja u Radićevoj ul. 23 u javni lokal. I za tu su prenamjenu prostora i preinaku pročelja izdane prethodne dozvole i suglasnosti nadležnih institucija. A za kolege koji su izdali dozvolu slabo je opravdanje – »s rogatim se ne možete bosti«.

Na području Hrvatskog zagorja brojni su primjeri korektnog i uzornog odnošenja prema obnovi spomenika kulture i izuzetno uspješne suradnje vlasnika ili korisnika, općinskih vlasti i konzervatora. Podsjetio bih na brojne zahvate u Varaždinu ili obnove crkava u Remetincu i Lepoglavi.

Nema nikakvih razloga da takva suradnja izostane kad su posrijedi ostale crkve na kojima se izvode konzervatorsko-restauratorski radovi. Stoga bi trebalo izbjeći ponavljanje slučaja gotičke kapele Sv. Jakova na Očuri. Naime, za nju je pravodobno izrađena sva potrebna dokumentacija, na koju je izdana prethodna dozvola, a kad je predana općini, svi daljnji radovi odvijali su se bez nadzora i bez suradnje s konzervatorima, pa su i rezultati slični tome.³⁰

Nikako se više ne bi smjelo događati da općinski službenici ili pojedine njihove službe po svome shvaćanju i mjerenju potpuno nekompetentno odlučuju o tome što će se, kako, i u kojoj mjeri izvoditi prema odobrenoj konzervatorskoj dokumentaciji, na koju je izdana prethodna dozvola, i na temelju koje su odobrena financijska sredstva za zaštitne radove, kao što je to bio slučaj s izvođenjem na primjer el. instalacija i novog kamenog poda u crkvi Sv. Jurja u Belcu.³¹

U Zagorju nemamo, srećom, tako drastičnih slučajeva, kao što je dodavanje dva betonska javna zahoda na pročelje gotičkog zvonika, neposredno uz samo svetište župne crkve Sv. Brcka pod Kalnikom (sl. 16) ili pak tako grub način uvođenja el. instalacija kao u kapeli Sv. Andrije u Kamešnici. U tu, gotovo nedirnutu gotičku kapelu, udaljenu nekoliko kilometara od crkve Sv. Brcka, zračni el. vod uveden je kroz prozor svetišta, a pod žbuku položene el. instalacije nesum-

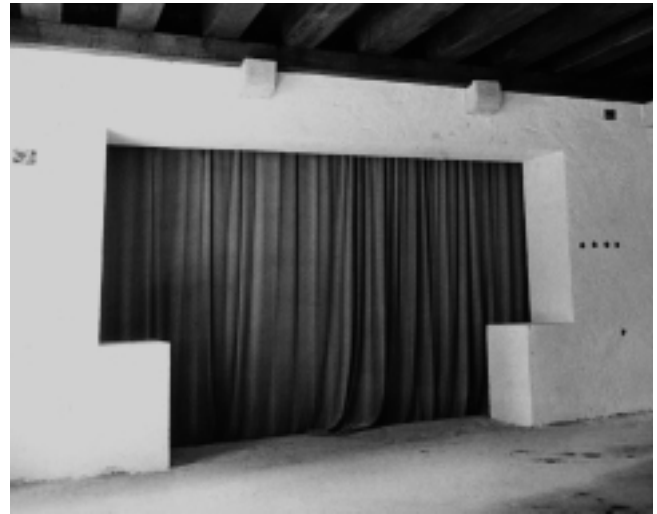

11. Zagreb, »Anić holding«, pogled na pročelje nakon rekonstrukcije prizemlja

11. Zagreb, "Anić Holding", view of facade after reconstruction of ground floor

njivo presijecaju zidne slike, koje se naziru na donjem, starijem sloju žbuke. Za rasvjetna tijela upotrijebljeni su za prostor kapele posve neprimjereni veliki četvrtasti reflektori: četiri u brodu i dva u svetištu.³² Istodobno je izvedena vanjska instalacija za osvjetljenje kapele sa dva vanjska reflektora koji su postavljeni na snižene drvene električne stupove, iako se do Kanešnice još dolazi makadamskim putem.³³ U kapeli se sv. misa služi svega nekoliko puta godišnje, pa je ta vrsta investicije nesumnjivo neopravdana, tim više što su se tim sredstvima mogli izvesti neki potrebni radovi, npr. spuštanje razine terena oko kapele, čime bi se vratile izvorne proporcije pročelja, a u zidovima bi se postupno smanjila vlaga, što je preduvjet za sve buduće nužne i neizbježne zahvate na kapeli.

Slikoviti primjer za neočekivano neprimjeren odnos prema spomeniku kulture jest obnova pročelja crkve Sv. Terezije u Požegi. Očekuje se da će uskoro biti provedena u djelo reorganizacija Zagrebačke nadbiskupije, u okvirima koje će se formirati nekoliko novih biskupija, od kojih bi jedna bila požeška, a time bi sadašnja župna crkva Sv. Terezije postala katedralnom. Upravo je u tijeku ponovna obnova njezinih pročelja, ali nažalost potpuno pogrešna. Jedna od najljepših naših kasnobaroknih crkava (1763), sa zvonikom koji svojom visinom (63 m) dominira gradom, dobiva pročelje u kombinaciji boje jakog okera kojim je obojano zidno platno i izrazito tamnog okera, zapravo smeđe boje, kojim je naglašena

12. Medvedgrad, unutrašnjost zapadnog krila palasa
12. Medvedgrad, interior of west wing of the Palace

arhitektonska plastika. Izbor je to boja nezamisliv za vrijeme u kojem je sagrađena, a nije ni u skladu s kasnijim bojanjima. To ne može biti primjer za ono »daleko od oka konzervatora«, budući da se sve ipak događa nakon što je u Požegi osnovan Ured osječkog Povjerenstva, a na području grada stalno je prisutan službenik Ureda.

Posebno je osjetljiv odnos prema obnovi unutrašnjosti crkava ili samo dijelova crkvenog inventara – najčešće izvedbi novih podova, »restauraciji« baroknih oltara i propovjedaonica ili pak izvedbi novih menzi po važećim crkvenim pravilima. U izvođenju tih radova nastoji se na svaki način izbjeći traženje Prethodne dozvole od nadležnog Povjerenstva Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, pa čak i konzultacija s konzervatorima, a rezultate takvog ponašanja možemo vidjeti npr. u župnim crkvama u Pregradi i Kamenici. Na kraju se takovom ponašanju daje i publicitet u javnim glasilima, u kojima se nađe i takva vijest kao što je »Samouki slikar onbavlja kapelicu«,³⁴ koja je popraćena još i fotografijom.

Zahvaljujući činjenici da crkveni spomenici i dalje služe svrsi radi koje su podignuti, pri njihovoj se obnovi javljaju teškoće manje negoli u obnovi spomenika koji su izgubili svoju izvornu namjenu. Među te spomenike ubrajam, prije svih, zagorske dvorce i plemićke gradove pod krovom i posebno one koji su samo arheološki sačuvani.

13. Zagreb, Gundulićeva 22, probijena vrata na mjestu podrumskog prozora

13. Zagreb, 22 Gundulićeva Street, a door pierced in place of a cellar window

14. Zagreb, Hebrangova 4, probijena vrata na mjestu prozora prizemlja

14. Zagreb, 4 Hebrangova Street, a door pierced in place of a ground floor window

Neizbježno je prvo spomenuti primjer dvorca Bežanec.³⁵ Ako je vjerovati novinarskom iznošenju razgovora s vlasnikom dvorca koji je objavljen u jednom zagrebačkom tjedniku,³⁶ novi se vlasnik dvorca hvali kako je »čekao svoju priliku i dočekao je 1990. U trenutku bezvlašća, kad smo izgubili staru i dobili novu državu, iskoristio sam priliku i počeo sam ulagati u dvorac bez ikakvih dozvola«. Upravo bi nas ove riječi morale zabrinuti nad onime što predstoji u obnovi dvorca u Gornjoj Rijeci³⁷ i Bosiljevu,³⁸ koji su u posljednje doba postali njegovim vlasništvom. Kada netko spozna da do cilja koji si je zadao može doći i na takav način, teško je očekivati od njega da, makar u novim uvjetima, promijeni svoje ponašanje. S obzirom da sam u ovom slučaju upoznat s iskustvima nadležnih konzervatora, koji su bezuspješno pokušali pridonijeti korektnijem odnosu prema tom spomeniku kulture i smanjiti moguće štete, zabrinutost za moguću sudbinu Gornje Rijeke i Bosiljeva tim je veća. Nažalost, nisam uvjeren da je tu objedinjen interes očuvanja spomeničkih vrijednosti tih objekata s poslovnim interesom novog vlasnika, čime se često operira. Oprez u takvim slučajevima zahtijeva već promjena namjene, kada od jedne reprezentativne velike kuće namijenjene stanovanju jedne obitelji s poslugom nastaje veliki ugostiteljski pogon, s potpuno novom, drukčijom i za spomenik nužno predimenzioniranom infrastrukturom. Trebalo bi svakako nastojati da postupak bude drukčiji, da se polazi od interesa spomenika. To znači da bi spomenik trebalo prvo istražiti, zatim na temelju rezultata provedenih konzervatorskih istraživanja izraditi projekt prezentacije i studije mogućnosti namjene, te ga na kraju pod određenim uvjetima ponuditi na javni natječaj. Onda se ne bi moglo dogoditi da novi vlasnik ulaže novac na neprimjerene, kamenom grubo zidane ograde i sl., a da ne postavi vanjska prozorska krila, koja su uz pokrov osnovni element zaštite svake kuće, kao što je to sada slučaj u Bežancu.

Nešto je slično napravljeno za Nove dvore cesargradske, no budući da su se oni posljednjih nekoliko desetljeća većim dijelom urušili, za njih ne pokazuje interes »novo hrvatsko

plemstvo«, iako bi u takvim slučajevima investitor mogao očekivati veću slobodu intervencije u spomenik.³⁹

Nažalost, samo na prvi pogled ispravan pristup započinjanju opsežnih radova na spomeniku kulture susrećemo u Velikom Taboru. Kad su kroz niz godina, ovisno o sredstvima, izvođeni oni zaštitni radovi koji su povezani samo uz primarnu zaštitu objekta (obnova krovišta), izrađen je program radova na temelju kojeg je podnesen zahtjev za financiranje prve faze konzervatorskih istraživanja i izradu idejnog projekta prezentacije palasa i pročelja galerija. Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine prihvaća zahtjev, nekako istodobno s tiho obznanjenom željom Vlade Republike Hrvatske da Veliki Tabor iskoristi za potrebe svoga protokola. Istraživanja koja su uslijedila ukazala su na znatno složeniju situaciju nego što se to pretpostavljalo. Predstavnici vlade koji požuruju ostvarivanje svoje zamisli, zajedno s investitorom, usprkos tome uznastoje na poštivanju ugovorenih rokova,⁴⁰ pa se neke konačne odluke donose prije završetka istraživanja svih struktura jezgre Velikog Tabora. Nema sumnje da se nigdje u Europi – na koju se stalno pozivamo – na takav način ne bi pristupilo radovima na najznačajnijem nacionalnom spomeniku kulture svoje vrste. Zbog čega se uznastoji na ubrzanju izradi dokumentacije?

Do sada su izrađena dva idejna rješenja namjene Velikog Tabora. Prvo je Mihajlo Kranjc 1990. godine izradio prijedlog u kojem se predlaže, među inim, i uređenje 9 dvokrevetnih apartmana i 2 dvosobna četverokrevetna apartnana.⁴¹ Andrej Žmegač u svojoj magisterskoj radnji prihvaća ideju da se u Velikom Taboru uspostavi Muzej hrvatskog plemstva, gdje bi u pojedinim prostornim cjelinama bile prezentirane najvažnije zagorske plemićke obitelji, s time da je središnji peterokutni palas razumljivo određen za Ratkaje.⁴² No, čini se da je sada jedino aktualna ona ideja koja se pojavila 1992, a prema kojoj bi uz neke druge sadržaje Veliki Tabor dobio »protokolarno-reprezentativnu funkciju«. Ona bi se uspostavila »uređenjem prostorija I. i II. kata peterokutne kule za potrebe Republičkog protokola, u kojima bi se mogli održavati susre-

15. Zagreb, Hebrangova 2, prozori prizemlja preoblikovani u izlog
 15. Zagreb, 2 Hebrangova Street, ground floor windows adapted
 for shop display

ti i službeni razgovori predstavnika zakonodavne, izvršne i sudbene vlasti Republike Hrvatske sa stranim državnim i drugim delegacijama, kao i za druga protokolarna primanja.⁴³ Kao i prvi idejni projekt namjene iz 1990. godine i ovaj je projekt konzervatorima također potpuno neprihvatljiv, budući da bi, kada bi bio ostvaren, uništio značajan dio spomeničkih vrijednosti Velikog Tabora.

No, postoje još neke mogućnosti koje bi vrijedilo razmotriti prije nego što se donese konačna odluka. Veliki Tabor počinje se graditi na samom početku 16. st., njegova gradnja na neki način simbolizira to presudno stoljeće u obrani Hrvatske od turske sile; to je stoljeće u kojem je ona svedena na najmanje područje, stoljeće kada su turska osvajanja dosegla vrhunac, ali i stoljeće kada je konsolidirana njezina obrana, a Turcima nanesen prvi odlučan poraz. Dio te burne ratne povijesti mogao bi se na najbolji način prezentirati u unutrašnjem obrambenom prstenu Velikog Tabora, koji je u kontinentalnom dijelu hrvatske najbolje očuvana srednjovjekovna stambena zgrada (1502 – 1507), u stambenim prostorima (prvi i drugi kat) prikazalo stanovanje i svakodnevni život Ratkaja, koji su jedna od najuglednijih i najmoćnijih plemićkih obitelji u tom razdoblju, a u ostalom dijelu palasa, u prostorima koji su izvorno imali gospodarsku namjenu (prizemlje i treći kat)

moglo bi se prikazati gospodarstvo velikotaborskog vlastelinstva, koje je temelj njihove ekonomske snage. To što ne raspoložemo autentičnim muzejskim izlošcima kojima bi se opremila unutrašnjost palasa, nije prepreka ostvarenju te zamisli. Težište bi trebalo dati ne izvornosti svakog pojedinačnog predmeta, nego vjerodostojnosti ambijenta koji želimo prikazati. To se može postići kvalitetno izrađenim faksimilima predmeta koji se čuvaju u nekim prije svega srednjoeuropskim zbirkama namještaja i opreme kuća iz toga razdoblja, pri čemu bi se kod svakog izloška jasno naznačilo gdje se čuva izvornik. Time bismo dobili izuzetno atraktivan muzej, kakvog sada nemamo. U njemu bi se posjetitelj educirao, pri čemu bi na najbolji način upoznao jedno važno razdoblje hrvatske povijesti i kulture življenja. To bi mu ujedno pomoglo da ispravi pogrešne predodžbe koje je stekao gledajući brojne domaće i strane filmove i televizijske serije s lošom scenografijom.

Uz taj glavni sadržaj (ne samo njegove jezgre nego i čitavog područja koje je nekada bilo osigurano vanjskim obrambenim zidom pojačanim bastionom i kulama) Veliki Tabor ima mogućnosti prihvatiti još neke sadržaje, koji bi ga posjetiteljima učinili izuzetno privlačnim, čime bi bila zaokružena njegova atraktivna turistička ponuda. Tu se prije svega podrazumijeva točno određen i pravilno odmjeren ugostiteljski sadržaj (možda gospodarski objekt),⁴⁴ već se održavaju tradicionalni godišnji mačevalački turniri, a postoji mogućnost organiziranja jednako tako atraktivnih streličarskih natjecanja. U posljednje doba predložen je još jedan izuzetno atraktivan sadržaj: Veliki Tabor – hrvatski centar sokolarstva, što je ne samo sukladno s ostalim sadržajima nego je nesumnjivo najbolje mjesto za njegov smještaj. Svi ti potencijalni sadržaji moraju biti podređeni prostornim mogućnostima Velikog Tabora, prije svega imajući u vidu da su strukture i prostori grada najvredniji glavni sadržaj i glavni izložak mogućeg muzeja u Velikom Taboru.

Zbog čega se krije velika opasnost u namjeri da se dio Velikog Tabora izdvoji za potrebe državnog protokola?

Prvo, investitor takovog utjecaja i moći uvjetuje i dovodi »svoje« arhitekta, statičare i građevinsku operativu. Oni ne razumiju, a kada ih se na to upozori, ne uvažavaju specifičnu osjetljivost struktura spomenika niti njegove značajke; k tome, oni uspostavljaju svoje standarde, ne znajući da li su pogubniji standardi kojima se određuje oprema ili oni kojima se određuju materijali i propisuje sigurnost objekta, što sve naposljetku može dovesti gotovo do uništenja bitnih spomeničkih značajki objekta.

Drugo, nema sumnje da bi taj dio sadržaja Velikog Tabora vrlo brzo hipertrofirao nauštrb ostalih, a što nažalost ne bi imao tko spriječiti.

Treće, takav sadržaj isključuje korištenje svih ostalih sadržaja u vrijeme dok je on aktivan i općenito zahtijeva posebno razrađen sustav osiguravanja, nadziranja i funkcioniranja objekta.⁴⁵

Jedan od argumenata kojim se pokušava potkrijepiti opravdanost ideje o državnom protokolu u Velikom Taboru jest suvremena besparica, posebno u kulturi, pa i očekivanja da će ona još neko vrijeme potrajati. Da je riječ o nekom drugom spomeniku, a ne o Velikom Taboru, takav bi se argu-

16. Kalnik, župna crkva sv. Brcka, dozidani zahodi na istočno pročelje gotičkog zvonika

16. Kalnik, parish church of St Brcko, toilets added to the eastern facade of the Gothic steeple

ment još možda mogao uvažavati. No, svima bi moralo biti jasno da je Veliki Tabor spomenik takvih značajki i vrijednosti, zbog kojih se jednostavno moraju osigurati dostatna sredstva za provođenje odgovarajućeg programa njegove obnove i revitalizacije. Ako se novac iz državnog proračuna ne može osigurati za korektnu obnovu najznačajnijeg spomenika te vrste koji je ujedno i najznačajniji na cijelom području kontinentalnog dijela Hrvatske, kako ćemo onda očekivati rezumiranje za probleme niza manje značajnih spomenika kulture.

Postojeće građevinsko stanje Velikog Tabora je zadovoljavajuće: što je najvažnije, krovna konstrukcija i pokrov većim su dijelom obnovljeni (preostali dio krovišta i pokriva zadovoljava uz redovito održavanje), zidane strukture nemaju naglašenih statičkih poremećaja koji bi neposredno prijetili objektu.⁴⁶ Dakle u ovom razdoblju, koje među inim obilježava kronično pomanjkanje financijskih sredstava za zaštitu spomenika kulture,⁴⁷ nije nužna hitna intervencija za sanaciju najugroženijih dijelova, a grad nije bez sadržaja. Sve dok se ne stvore povoljniji materijalni uvjeti za kvalitetnu obnovu grada, mogu se provoditi sva potrebna istraživanja, a koja će omogućiti donošenje ispravnih odluka i na kraju izradu kvalitetne idejne i izvedbene dokumentacije. Tijekom toga razdoblja zahvaljujući gosp. Josipu Štimcu i njegovoj svakodnevnoj brizi za najnužnije održavanje objekta uz minimalan utrošak novca, Velikom Taboru neće prijetiti nikakva opasnost.

Netko može reći, pozivajući se na neka nedavna ostvarenja, da i muzejski sadržaj za koji se zalažemo, može biti jednako poguban za spomeničke značajke Velikog Tabora.

Da, može, ako se uznastoji na spomenutim suvremenim građevinskim standardima, ako se k tome postave ničim opravdani kratki rokovi izvedbe svih faza radova; ako se za ostvarenje zamisli angažiraju pogrešni ljudi, a za izvođača radova odabere veliko građevinsko poduzeće. I tada će, razumljivo, i u tome slučaju odabir muzejskog sadržaja biti

gotovo jednako tako poguban za Veliki Tabor. Ali ako je zadatak ispravno shvaćen i odmjeran, ako ga se ispravno vodi, do toga ne može doći. Istodobno to ne vrijedi kad je riječ o prenamjeni dijela Velikog Tabora za reprezentativne potrebe državnog protokola (pri čemu se interes pokazuje za njegove najatraktivnije prostore), budući da bi iza njegove realizacije stajale one političke strukture i osobe kojima se u mogućim i lako predvidljivim spornim situacijama ne bi suprotstavili oni koji bi to morali po službenoj dužnosti ili stručnoj savjesti.

Istodobno dok Veliki Tabor zahvaljujući svom zadovoljavajućem građevinskom stanju funkcionira – iako ne na način koji bi bio primjeren njegovoj izuzetno visokoj spomeničkoj vrijednosti, ali ipak funkcionira, i to uz minimalne troškove koji se namiruju iz državnog proračuna – propada nekoliko značajnih spomenika kulture, za koje za sada nitko, pa ni državni protokol ne pokazuje ozbiljno zanimanje. Prisjetimo se dvorca Opeka s njegovim perivojem, zatim oba dvorca u Beli smještena u prekrasni krajolik doline Bednje, dvorca u Zajezdi koji je besramno napušten nakon potresa 1981. godine (novac dodijeljen za njegovu sanaciju potrošen je u druge svrhe), ili već spomenutih Novih dvora cesargradskih. Zajednička im je neizvjesna budućnost i skrajnje loše građevinsko stanje. Kada bi za neki od tih dvoraca zanimanje pokazao državni protokol, taj bi bio spašen. Suprotno tome, ako se ostvari spomenuta namjera s Velikim Taborom, velik dio njegovih spomeničkih značajki bit će trajno izgubljen za hrvatsku i europsku kulturnu baštinu.

Nesumnjivo je najviše problema sa zaštitom plemićkih gradova u zagorskom krajoliku, koji su zatečeni u različitim stupnjevima očuvanosti. Već stoljećima, otkako su napušteni, njihove zidine polako nestaju, kopne poput ledenih skulptura japanskih umjetnika. Kad su prije nekoliko stoljeća napušteni, započeo je proces njihova propadanja, koji se svakim danom sve više ubrzavao. Ako nisu odmah razgrađivani, da bi se iskoristili još upotrebljivi materijali za gradnju dvorca u nizini, prvo su propali krovovi i postupno nestajali svi drveni dijelovi. Slijedilo je ispadanje detalja arhitektonske plastike, nestajanje žbuka, urušavanje lica zida i na kraju ostajali su samo amorfniji dijelovi zidnih jezgri. Za takve spomenike privatno poduzetništvo nema sluha, za njih oni neće nikada pokazati ni najmanji interes, pa se za njihovo istraživanje i konzervaciju, a u nekim slučajevima i za uspostavljanje mogućih primjerenih sadržaja, mora računati samo na novac iz državnog proračuna.

U Hrvatskoj je istraživanje srednjovjekovnih plemićkih gradova na onom stupnju na kojem je u ostalom dijelu srednje Europe bilo početkom stoljeća. Stoga je razumljiva znatiželja istraživača i izazov koji oni osjećaju pred njihovim ruševinama. Ta znanstvena znatiželja može biti pogubna za plemićke gradove, ako je ne prate i ostali interesi. Istraživanje ruševina plemićkih gradova bez istodobnih sanacijskih i konzervatorsko-restauratorskih radova, a nerijetko bez prethodnog saniranja zatečenih struktura, ne samo da je štetno nego je i nedopustivo. Slikovito se može reći da lopati i pijuku istraživača mora prethoditi zidarska fangla konzervatora. Objektivno naše, prije svega financijske mogućnosti, dugo će još biti takove da će u najboljem slučaju moći pratiti izvođenje radova samo na jednom srednjovjekovnom plemićkom gradu. Zato nije ničim opravdano istodobno započinjanje

istraživanja Vrbovca⁴⁸ i Krapine,⁴⁹ a da za ta istraživanja nisu predviđena i osigurana financijska sredstva za nužne konzervatorske radove. Što je još opasnije, predviđa se već i početak istraživanja sljedeća dva izuzetno velika i složena plemićka grada – Kostela (gdje je već započelo krčenje šume) i Cestarada.

Oba su grada izuzetno značajna, u prvom su stolovali Keglevići, koji su ga temeljito pregradili 30-tih godina 16. st., a u drugom su bili Erdödy. Nije potrebno posebno govoriti o mjestu i ulozi koje tijekom povijesti zauzimaju brojni članovi tih veoma utjecajnih hrvatskih plemićkih obitelji. Istraživanje prostora u kojima su ti moćnici stoljećima živjeli, koje su oni gradili, dograđivali i pregrađivali, prostora koji su oblikovali ličnosti njihovih vlasnika, uz primjerenu konzervaciju i prezentaciju, a to znači istodobno usporavanje procesa daljnjeg propadanja preostalih zidanih struktura, moralo bi postati jedan od hitnih i bitnih prioritetnih zadataka zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj. Onaj tko posjećuje ta žarišna mjesta povijesnih kasnosrednjovjekovnih zbivanja svaki će put otkriti, među niskim gustim šipražjem, da je količina zidova sve manja, a hrpa kamenja sve viša.

Ne smije se više čekati. Konačno je trenutak da se sustavno dokumentira postojeće stanje i izradi program istraživanja, konzervacije i prezentacije najznačajnijih hrvatskih plemićkih gradova, te da se izbore sredstva za redovitu realizaciju programa radova. U protivnom će pred našim očima nestati i ono malo što je preostalo od te velike skupine hrvatskih povijesnih građevina, kako ih je u naslovu svoje knjige nazvao Emil Laszowski.

Pokušao sam ukazati samo na neke zabrinjavajuće pojave i rezultate obnove spomeničke baštine na sjeverozapadnom području Hrvatske, koje su rezultat niza slabosti, od onih u službi zaštite spomenika,⁵⁰ nedovoljne količine financijskih sredstava za sustavnu zaštitu spomenika kulture, a koja se izdvajaju iz državnog proračuna, do niske razine svijesti o vrijednostima i značenju spomeničke baštine za hrvatski narod, prije svega onih u čijim se rukama ona neposredno nalazi i nerijetko njihovih pokušaja da što brže materijaliziraju korist od njih, ako su to u prilici. Spomenici kulture važan su dio hrvatskog kulturnog identiteta, o suvremenim vrijednostima kojih možda najbolje govore događaji u Domovinskom ratu, kada je njegovo zatiranje bio jedan od glavnih ciljeva neprijatelja. Ali za očuvanje hrvatske kulturne baštine, a time i hrvatskog kulturnog identiteta na ovim prostorima, ne manja opasnost su i neke pojave u obnovi spomenika kulture, koje sam ovdje samo djelomice spomenuo.

Početkom ove godine Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine izradila je *Prijedlog za organiziranje sav-*

*jetovanja u svezi s donošenjem nacionalnog programa zaštite i obnove hrvatske kulturne i prirodne baštine.*⁵¹ Na početku ovog dokumenta donosi se slijedeća procjena: *Ocjenjujemo da su početkom 1996. godine ostvarene sve ključne pretpostavke za donošenje prvog Nacionalnog programa zaštite i obnove hrvatske kulturne i prirodne baštine, kojim će se utvrditi dugoročne strateške zadaće na području koje ima izuzetno značenje za ukupne hrvatske nacionalne i državne interese.*

Nije jasno što se to tako pozitivno dogodilo početkom 1996. godine, a što je otvorilo spomenute mogućnosti. Ako prosuđujemo prema odnosu Države, koja je još glavni investitor i skrbnik spomenika kulture, prema zaštiti kulturne i prirodne baštine, onda promjene nema, budući da su financijska sredstva predviđena državnim proračunom za 1996. čak 10% manja u odnosu na prethodnu godinu, a upravo je to lakmus-papir za utvrđivanje postojanja pozitivnih promjena. Ali nemojmo se zavaravati, o količini raspoloživih financijskih sredstava ovisi mnogo, ali ne ovisi sve. Prvo se moraju stvoriti preduvjeti da se ona izbore. To se ne može postići donošenjem nikakvih deklarativnih nacionalnih programa, već samo sustavnim radom kojim će se prvo ukloniti makar neki od ranije spomenutih izvora opasnosti za hrvatsku spomeničku baštinu. Ponajprije nužno je vratiti dignitet prvo struci, a zatim Službi i pojedincu u njoj. To je preduvjet da bi se izgradio nužan autoritet ova tri činbenika u zaštiti spomenika kulture. Da bi se to postiglo, mora se, među inim, provesti takvo ustrojstvo Službe koje će isključiti mogući utjecaj političkih struktura i njezinih moćnika na struku, a omogućiti da ona obavlja svoju djelatnost neometano i isključivo prema načelima konzervatorske struke. Ni jedan organizacioni dio Službe ne bi smio biti financiran iz proračuna lokalne samouprave, kao što je to sada slučaj u Zagrebu. Posebnu pažnju i napor potrebno je usmjeriti na educiranje nove generacije konzervatora i restauratora, nakon čega bi se oni potvrđivali samo neposrednim radom na spomeniku. Potrebno je stalno poticati inicijativu pojedinca, njegov rad na spomeniku kulture, a tek tada će se moći od njega zahtijevati odgovornost, a od Službe u cjelini rezultati. Posebno je važno da su Služba i rezultati njezina rada stalno pod povećalom javnosti, koje ona mora uvažavati. Nema dvojbe da će se s postupno izgrađenim autoritetom moći izraditi nacionalni program, koji će se uvažavati te s njime lakše i djelotvornije čuvati hrvatska spomenička baština, a na kraju će se kao kruna uspjeha sustavnog rada, uspjeti izboriti primjerena financijska sredstva iz državnog proračuna, namijenjena zaštiti spomeničke baštine. U protivnom nikakvo donošenje nacionalnih programa neće pripomoći zaštiti hrvatske spomeničke baštine, bit će to samo još jedan dokument koji nikoga ni na što neće obvezivati.

Bilješke

1
Primjer koji mi je najbolje poznat, a potpuno oslikava patološku srpsku mržnju svega što je hrvatsko, jest Kostajnica. Tijekom četiri godine okupacije, u tom su gradu srušeni svi najmarkantniji spomenici kulture, sve bitne građevine koje su određivale urbanizam Kostajnice: »Napoleonova« ugovornica iz 1812. g., zgrada »stare financije« nedaleko od župne crkve i kuća Sonnenschein do temelja su srušene, teren poravnan tako da se nekadašnjim zdanjima ni trag više ne vidi; župna crkva Sv. Nikole do temelja je srušena (materijal još leži) a župni dvor, franjevačka crkva i samostan Sv. Antuna te najvažnije stare kostajničke kuće, sve u vlasništvu uglednih kostajničkih Hrvata, paljenjem i miriranjem teško su oštećene.

2
Za primjer nam opet može poslužiti Kostajnica. Još od 1992. g. znalo se da su spomenute kuće potpuno srušene, a zahvaljujući ponajprije zalaganju općinskog vodstva koje je u izbjeglištvu različitim kanalima sakupljalo podatke o stanju u svom gradu. Drugi je primjer župnih crkava u Glini i Petrinji, koje su ne samo značajni spomenici kulture nego i ključni urbani akcenti, a do temelja su srušene. Izradi idejne i izvedbene dokumentacije njihove obnove moralo se pristupiti onog trenutka kada se doznala sudbina tih crkava, nikako ne čekajući oslobođenje. Tako npr. prema informaciji koju sam osobno dobio od gosp. Jonatana Pleška, Zavod za fotogrametriju Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu nije dobio ni jednu narudžbu za izradu dokumentacije koju su možda jedino oni u mogućnosti korektno izraditi. Riječ je o određivanju osnovne geometrije srušenih spomenika, koju je moguće ustvrditi na temelju njihovih ranijih fotografija, što je posebno značajno u onim slučajevima kada ne postoji arhitektonska dokumentacija o stanju spomenika prije razaranja, a takvih je nažalost dosta.

3
Prema razdjelu 165 Državnog proračuna za 1996. godinu Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine zatražila je 75.753.000 kuna za obnovu ratom oštećenih spomenika kulture, a proračunom je odobreno 0 kuna. Tim je činom postala apsurdnom, a ponekad i neugodnom prisutnost konzervatora na ovim prostorima.

4
Npr. nakon oslobođanja Banije i Korduna u kolovozu 1995. godine prije zime izvedeno je pokrivanje samo samostanske crkve u Kamenskom kraj Karlovca, a ni jedna građanska kuća nije, makar preventivno, zaštićena. Nakon zime posljedice su evidentne i pogubne za niz značajnih kuća.

5
Tu je strepnju iznijela dr. Željka Čorak u jednoj emisiji Radio-Zagreba u vrijeme razaranja Hrvatske u kasnu jesen 1991. godine.

6
Sena Gvozdanović Sekulić, *Dilema oko Voćina*, »Arhitektura«, br. 101, 1969, str. 51.

Andela Horvat, *Novi pogledi na gotičku crkvu u Voćinu*, Rad JAZU, knjiga 360, 1971, str. 13.

7
Iako nije poznata nikakva službena odluka, poznato je ranije ohrabrujuće načelno mišljenje prof. Ferdinanda Medera, ravnatelja Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine koje je iznio u razgovoru za časopis »Kult«: *Mogu govoriti o svom stavu... gosp. dr. Günther Dürigl, direktor bečkih muzeja... iznio je mišljenje da se ta crkva ne može obnoviti i da ju treba ostaviti kao primjer divljaštva, kao spomenik tragedije... Ja sam za rekonstruiranje voćinske crkve iz više razloga: konzervatorski zbog jedinstvenih karakteristika i iznimnog značenja ovog spomenika kulture, te zbog iscrpne dokumentacije koja o njoj postoji, a ljudski jer time treba pokazati da se ne mirimo sa razaranjem, da želimo tu crkvu kao neizbrisiv dio naše*

kulturne baštine. Pa makar i u replici. Voćin će opet imati svoju crkvu, »Kult«, br. 1, 1. travnja 1995.

8
Crkva je zapaljena 8. svibnja 1944. godine. Tek dolaskom za župnika vlč. Franje Bosnara u veljači 1963. godine započeta je obnova crkve Naše Gospe voćinske. Posebnu podršku njezinoj obnovi dao je nadbiskup Franjo Šeper, koji je zainteresirao za obnovu biskupa u Gradišću mons. Stefana Laszla i dekana Gradišćanskih Hrvata Stefana Horvata, koji su osigurali sredstva za obnovu. Crkva je obnovljena prema projektnoj dokumentaciji Sene Gvozdanović Sekulić, a na Bijelu nedjelju, 29. travnja 1984. crkvu je posvetio nadbiskup zagrebački kardinal Franjo Kuharić. **Andrija Lukinović**, *Naša Gospa voćinska*, Zagreb – Voćin, 1986, str. 47.

9
To što je godinu dana ranije postavljena platforma od dasaka vel. 10,6 x 6,4 m (62 m²), koja je predviđena za deponiranje arhitektonske plastike, zanemarivi je angažman, a osim toga ona je bila potpuno neprimjerena potrebama. Analizom arhivske dokumentacije, koja je izvedena tek na terenu, pokazalo se da je arhitektonska plastika ugrađena na 115 pozicija. Budući da neke pozicije kao npr. prozori svetišta, portal glavnog pročelja ili trijumfalni luk imaju po nekoliko desetaka elemenata, nesumnjivo je riječ o tisućama ulomaka i cijelih elemenata, za odlaganja kojih je predviđena samo spomenuta daščana platforma.

10
U Voćinu su se 5. lipnja 1995. okupili dipl. ing. arh. Tone Papić i Danir Zahirović, građ. teh. – oba iz Podružnice Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine u Osijeku, dr. Zorislav Horvat iz zagrebačke Podružnice iste uprave, Krešimir Galović, arheolog i vanjski suradnik osječke Podružnice Državne uprave i prof. Drago Miletić iz Restauratorskog zavoda Hrvatske. Drugi dan Voćin su napustili Z. Horvat i T. Papić, a ostali su produžili raditi još tri dana.

11
Budući da se nije odlučilo da li će se i kako obnoviti crkva, građevinski kamen od kojega su građeni zidovi nije proban i pripremljen za ponovnu ugradnju, nego je odvožen na deponij s ostalim smećem i otpadnim materijalom od raščišćavanja voćinskih ruševina. Brojni elementi arhitektonske plastike popisani su, ali nisu i odgovarajuće obrađeni, na temelju čega bi se moglo točno znati kolikim se brojem klesanaca podesnih za ponovnu ugradnju raspolaže, koliko ih se treba restaurirati, a koliko novih isklesati. Sve je to bilo prijeko potrebno odmah uraditi, kako bi se dobili točni elementi za izradu troškovnika najskupljih kiparsko-klesarskih radova, te dobili ostali podaci potrebni za izradu projektne dokumentacije obnove crkve. Osim toga, nisu stvoreni uvjeti za pohranu klesanaca, te su oni izloženi daljnjem i ubrzanom propadanju. Kamen nekih elemenata s bogatom arhitektonskom profilacijom potpuno je truo, no nema nikakve sumnje da su se neki takovi elementi mogli učvrstiti i spasiti. K tome, ti su se elementi morali odmah grupirati, a neki, ako je to bilo moguće, slagati na »suhu«, onako kako su bili ugrađeni u zid, a to su morali raditi oni koji će voditi radove na obnovi crkve, odnosno koji imaju potrebna iskustva za takve radove. Klesarske je radove u prethodnoj obnovi izveo klesar Božo Martinčević, koji je ubrzo nakon toga postao stalni vanjski suradnik Restauratorskog zavoda Hrvatske, stekavši tako veliko restauratorsko iskustvo. Njega se moralo odmah uvrstiti u radni tim, stalno je morao biti prisutan još najmanje jedan, a po potrebi i više restauratora s odgovarajućim iskustvom. A prije pokretanja radova na raščišćavanju bilo je nužno izvesti određene predradnje, prije svega osigurati odgovarajući prostor i pripremiti odgovarajuću površinu za deponiranje više tisuća klesanaca, te nabaviti potrebnu opremu.

12
Postoji nekoliko mogućnosti pristupa obnovi crkve u Gori. Sada, kada je potpuno uništen barokni inventar crkve, a razotkrio se izuzetno bogat i za nas posebno značajan najstariji sloj crkve, sačuvan u

ovim okolnostima ipak u visokom postotku, nameće se potreba da ga se prezentira. No, i tu postoji više mogućnosti. S obzirom da župnik razmišlja o proširenju crkve, otvara se mogućnost rekonstrukcije gotičkog sloja, ukoliko za rekonstrukciju raspoložemo dovoljnom količinom podataka, te da se taj rekonstruirani dio crkve proširi, ako za to stvarno postoji potreba, nekim suvremenim kvalitetnim rješenjem, možda na način sličan onome koji je Podhorski izveo u Krašiću 1911-1913. godine.

13

Potres s epicentrom u okolici Petrinje u ranim jutarnjim satima 10. rujna 1996. (jačine magnitude od 4,5 po Richteru) morao je izazvati nove štete u 6 km udaljenoj Gori, budući da je izazvao pucanje znatno jačih zidova Starog grada u Sisku.

14

Tako npr. dr. Milan Šimunović, član Povjerenstva Nadbiskupije riječko-senjske za obnovu ratom stradalih župa u razgovoru s novinarom »Novog lista« kaže: *Nadbiskupija je u velikoj muci, jer je u Gospićkom, Slunjskom i Otočkom dekanatu tridesetak objekata koji bi morali biti obnovljeni – s druge strane gorući je problem obnove i nekolicine sakralnih objekata na područjima koja nisu bila zahvaćena ratnim stradanjima, primjerice u Rijeci. Crkva Uznese-nja Marijina, kao spomenik nulte kategorije, vapi za restauracijom. Osim toga, postavlja se pitanje da li graditi crkvu tamo gdje neće živjeti niti sto ljudi, ili pak graditi ondje gdje su potrebe velike, kao u Rijeci – na Škurinjama ili na Vežici... Zalažemo se da obnova bude svrhovita – što, prije svega, znači za funkcionalnost budućih objekata. Zato kod obnove ili gradnje crkava treba voditi računa o liturgiji Drugog vatikanskog koncila – činiti zahvate, ne samo restauracije, nego i funkcionalnosti. Mirjana Grce, Kumstva nisu dovoljna za obnovu, »Novi list«, Rijeka, 14. travnja 1996, str. 16.*

15

U ovoj situaciji možda je bilo najdjelotvornije ostatke crkava fotogrametrijski snimiti, a kartiranje nacrtati ostaviti za kasnije. Istodobno s ovim radovima bilo je nužno izraditi dokumentaciju svih sačuvanih detalja, posebno profilacija u mjerilu 1 : 1. Ti detalji posebno brzo nestaju, a bez podataka o njima bitno se smanjuje mogućnost obnove tih objekata.

16

Potkraj veljače 1996. godine na jednoj takovoj kući sagrađenoj 1812. nije bilo na glavnom pročelju nikakvih uznemirujućih pukotina. Nakon dva tjedna, kada smo ponovno došli u Kostajnicu, na glavnom pročelju bilo je jako ispupčenje zida s gustom mrežom pukotina, a potkraj ožujka pročelje se većim dijelom urušilo. Druga kuća čije je ispupčenje pročelja uočeno odmah nakon oslobođenja u kolo-vozu 1995. također se dijelom urušila u ožujku 1996. godine.

17

Zaštita se birokratizirala do skrajnje zabrinjavajućih razmjera, što se možda najslikovitije ogledalo u sastavu grupe koja je u ime Državne uprave za zaštitu spomenika kulturne i prirodne baštine, neposredno nakon Oluje u kolovozu 1995. godine obilazila oslobođena područja. U grupi koja je krenula iz Zagreba bili su, uz ravnatelje, pretežno pravnici i neke osobe bez ikakvih operativnih pa i konzervatorskih iskustava. Nakon toga se ništa nije ni moglo ozbiljno pokrenuti. Na izlaganju predstavnika poljskog PKZ-a, koje je održano u Mimari 26. ožujka 1996. godine, mogli smo, uz mnoge fascinantne podatke i primjere sanacije u ratu razorenih spomenika kulture, čuti i to da su oni prve dvije godine nakon rata isključivo preventivno zaštićivali svoje spomenike. No, čak i ovaj posjet PKZ-a organizirali smo 1996. a ne 1992. godine.

18

Na taj bi se način izbjegle znatne pogreške i nesporazumi kakvi su bili tijekom obnove župne crkve Sv. Trojstva u Otočcu.

19

Osjetljivost i složenost problema u svezi s bojanjem pročelja uočena je još 1982. godine, kada je održano savjetovanje *Koloristička obrada*

pročelja povijesnih zgrada, a Društvo konzervatora Hrvatske objavilo je podnesene referate, diskusiju i zaključke u posebnoj knjizi s istim naslovom. Jedan od zaključaka savjetovanja bio je da se »pri prezentaciji povijesnih zgrada treba nastojati osigurati autentičnost izgleda pročelja«, a nema dvojbe da je izvorna obojenost bitan element autentičnosti pročelja.

20

Silvije Novak – Marija Mirković, *Dvorac Miljana*, Biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, 1992. str. 57.

21

Zapravo promjena se dogodila, ali ne u Zagrebu nego u Osijeku, gdje se osamdesetih godina događala najveća devastacija tijekom obnove niza pročelja u Gornjem gradu i »Tvrđi«. U posljednje vrijeme u Osijeku osjeća promjena pa se istraživanju pročelja posvećuje znatna pažnja, a rezultat se vidi na obnovljenom pročelju župnog dvora u »Tvrđi«. Danas se u Zagrebu događa ono što se prije 15-tak godina događalo u Osijeku, a što se tada iz Zagreba osuđivalo.

22

Članovi Komisije Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske za probleme javnih spomenika dr. Olga Maruševski, dr. Lelja Dobronić, dr. Radovan Ivančević, mr. Krunoslav Kamenov i mr. Snježana Pavičić prvo su pokušali neposredno s Društvom Braće Hrvatskog znaja uskladiti mišljenja oko postavljanja spomenika Sv. Jurju ispred Kamenitih vrata, no kada suradnja nije prihvaćena, obratili su se javnosti otvorenim pismom: *Sv. Jurju nije mjesto ispred Kamenitih vrata*, »Vjesnik«, 3. studenog 1994, str. 26.

23

Istraživanje i projekt obnove pročelja izradili su stručnjaci Restauratorskog zavoda Hrvatske, Silvije Novak, prof. i Alma Orčić, dipl. ing. arh. Nadzor nad izvedbom imao je Gradski zavod za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode.

24

Glavni projektant obnove od 1992. je akademik Ante Vulin. Podsjetimo li se reakcije na prijedlog obnove Popova tornja (autori Silvije Novak, prof. i Josip Velinić, dip. ing. arh.) na samom početku radova na obnovi kompleksa Muzeja grada Zagreba početkom osamdesetih godina, vidimo veliku razliku u ozračju (promjena s negativnim predznakom) u kojem se odvijaju ovi radovi. Pristup obnovi Popova tornja bio je gotovo glavna tema Savjetovanja o zaštiti spomenika kulture u Zagrebu, koje je organiziralo Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske 16, 17, 22. i 23. prosinca 1982. Referati i zaključci savjetovanja objavljeni su u »Peristilu« br. 26, Zagreb, 1983, str. 141-194. Na posljednje radove, osim jednog predavanja prof. E. Frankovića u Društvu povjesničara umjetnosti, nije bilo nikakvih javnih reakcija.

25

Nakon skidanja žbuke pokazali su se gotički kameni okviri prozora prizemlja i kameni profilirani ugao samostanskog krila. Novoizvedena žbuka ravne je i glatke površine, znatne debljine, tako da je 3–4 cm »jača« od kamenih okvira, te pravilnom linijom stvara novi okvir gotičkom kamenom okviru prozora. Dok su u prizemlju na takav neprimjeren način prezentirani gotički prozori, na katu su prezentirani opečni rasteretni lukovi iznad pravokutnih najjednostavnijih oblika prozora s drvenim okvirima, što je rezultat nerazumijevanja značenja oblika koji se žele pokazati.

26

Radovi na redizajnu (u okviru kojeg je obnovljena cjelokupna infrastruktura) trga izazvali su žestoke polemike u javnim glasilima, kojima su posvećene radio i televizijske emisije, te organizirani okrugli stolovi u Društvu arhitekata Hrvatske i u Društvu povjesničara umjetnosti Hrvatske. Bez obzira na ponekad neprimjeren način reagiranja, na pomanjkanja principijelnosti pojedinaca u ponašanju i razmišljanju, te neuvažavanju niza činjenica u svim tim rasprava-

ma, moramo biti izrazito zadovoljni velikom željom javnosti da se utvrde okolnosti koje su dovele do neuspjelog i nepotrebnog preoblikovanja do tada možda najljepšeg gradskog trga. Te su rasprave urodile plodom – nedavno je donesena odluka da se ponovno redizajnira nedavno ugređeni trg i uklone sva ona rješenja koja iritiraju građane.

27.

Gradski zavod za zaštitu kulturne i prirodne baštine izdao je tri zabrane radova, no ipak je i usprkos tome robna kuća dobila uporabnu dozvolu. A riječ je o neshvatljivoj nedosljednosti. Prije desetak godina uložena su znatna sredstva u vraćanje izvornog izgleda pročelju Gavelline kuće, sljedeći korak trebalo je biti vraćanje u izvorni oblik uglovnice Popović i Rado, što je izuzetno složen i skup zahvat. Istodobno s ovim nastojanjima da se Jelačićevu trgu vrate makar neke izgubljene vrijednosti, dok udruge arhitekata i povjesničara umjetnosti zahtijevaju od gradskih vlasti da se uklone rasvjetna tijela koja su aplicirana na šestkatnicu A. Ulricha i S. Kliske (1937) i sa zgrade Oktogona J. Vancaša (1889) na Preradovićevoj trgu (»Novi list«, 26. siječnja 1996), prešutno se prelazi preko nakaznog rješenja prizemlja Stankovićeve kuće. Rješenje ulaza u prizemlje »Anić holdinga« nije ništa drugo nego ponovljeno loše rješenje pregradnog zida u rezidencijalnom dijelu medvedgradskog palasa (sl. 12).

28

Čitav se slučaj danas nalazi pred sudom. O tom »zahvatu« vrlo kritička mišljenja dali su povjesničari umjetnosti koji se bave arhitekturom tog razdoblja, dr. Žarko Domljan, dr. Ivo Maroević i dr. Olga Maruševski, koja na kraju zaključuje: *U Zagrebu se danas događa pravi »arhoid« – zločin ne manje opasan kao i onaj prema ljudima. Beljo je Bog.* »Čovjek i prostor«, br. 3/5, 1996, str. 72-75.

No, unatoč takvom, vrlo oštrom i negativnom mišljenju naših eminentnih povjesničara umjetnosti i konzervatora, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine daje svoje mišljenje na žalbu skupa stanara u kojem piše i ovo: *Zahtjev stranke da se izgled zgrade Gundulićeva 22 u Zagrebu vrati u prvobitno stanje, s aspekta stručne valorizacije objekta i prostora, ne nalazimo opravdanim, jer su slične ili identične intervencije u objektima na području užeg centra grada Zagreba već obavljene sukladno konzervatorskim uvjetima i prethodnim dozvolama ove Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine i Prostornog plana grada Zagreba. Držimo da bi određene preinake trebalo obaviti u svezi s postavljanjem natpisnih ploča i naziva firme, te će se o ovim pitanjima poduzeti odgovarajuće radnje.* Mišljenje od 19. srpnja 1996.

29

Dvokatnica između Hebrangove (br. 9 i 11), Kukovićeve (br. 2 i 4), Preradovićeve (br. 29) i Gajeve ulice (br. 28). Za tu zgradu Ivana Plochbergera st., sagrađenu između 1872. i 1874. g., Lelja Dobronić piše da je »u urbanističkom pogledu usmjerila razvoj čitavog dijela Donjega grada«. **Lelja Dobronić**, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, 1983, str. 51.

30

Drago Miletić – Marija Valjato Fabris, *Projekt prezentacije crkve Sv. Jakova na Očuri*, Godišnjak službe zaštite spomenika kulture, br. 20-21, 1994-1995, str. 5. Radove je pokrenuo Restauratorski zavod Hrvatske 1986. g. a izvođenje je preuzela općina Krapina 1992. godine. Radovi nisu u cijelosti izvedeni prema odobroj projektnoj dokumentaciji RZH, utvrđeni su značajni propusti u izvođenju i u kvaliteti radova. Radove su morala pratiti daljnja istraživanja i daljnja izrada dokumentacije za sljedeće faze radova, što nije učinjeno, pa predstoji duži prekid u radovima, što mora imati negativnog utjecaja na uspješnost realizacije programa u prihvatljivom roku (obnova te izuzetno lijepe gotičke kapele odugovlači se od 1945. g.).

31

Radove je kontinuirano vodio RZH od 1972. do 1990. godine, isključivo sredstvima koja je osiguravao tadašnji, prvo Republički fond, a kasnije RSIZ kulture. Iako je tijekom svih tih godina bila

strogo uvjetovana participacija Crkve ili općine, ona nikada nije osigurana zbog pomanjkanja interesa i jednih i drugih, ali ipak nije došlo do prekida radova. Što više, tijekom radova koji su financirani isključivo društvenim sredstvima, a posrijedi su bili vrlo složeni radovi statičke sanacije i isušivanja vlage, zahtijevalo se da se iz oskudnih republičkih sredstava župi plati još i utrošak el. energije i vode. Dakle, na lokalnoj razini nije bilo nikakve volje ni želje da se radovi izvode brže i uspješnije. Čak je općina zadržavala republička sredstva dodijeljena 1981. za sanaciju štete od potresa sve do 1989. godine kada su inflacijom potpuno obezvrjeđeni novci vraćeni Crkvi. Iako su i danas sa strane općine i Crkve angažirani neki isti ljudi, uspostavljanjem samostalnih države angažiranje na obnovama spomenika postalo je društveno afirmativno. Preuzimaju inicijativu, njima se neposredno dodjeljuju sredstva osigurana državnim proračunom, oni u većem ili manjem opsegu surađuju s konzervatorima, vode radove, odabiru izvođače, provode nadzor i ostalo. Tako npr. sami pronalaze i odabiru projektanta el. instalacija i rasvjete crkve Sv. Jurja, kojem je to bio prvi takav rad. A upravo je rasvjeta nekog srednjovjekovnog spomenika jedan od najdelikatnijih konzervatorskih problema. Svjedoci smo niza katastrofalnih rasvjeta crkava, od kojih ću spomenuti samo najbizaniji primjer senjske katedrale, kojoj je unutrašnjost osvijetljena sa 366 reflektora. Prema prvoj verziji projekta, bilo je u malom prostoru Sv. Jurja predviđeno 20 reflektora, a prema revidiranom projektu koji je nastao u suradnji s konzervatorima, trebalo je da se unutrašnjost rasvijetli halogenim žaruljicama spuštenim sa svoda na točno određenim mjestima. Dogovoreno je da se vrsta i oblik konačno definira probama na samom objektu, nakon čega bi tek uslijedila konačna odluka o onome što će se i kako ugraditi. Protivno tome, izvedeno je nešto posve drugo: halogenke su upuštene u svod, a znamo što to znači na razigranim svodnim ploham. Razumljivo je da takvo stanje ne smije ostati.

32

Sredstva za te radove sakupio je župnik za Božić 1994. a radovi su izvedni početkom 1995. godine. O tome nadležni konzervator nije prethodno upoznat.

33

Primjer za brzopletost u odlučivanju da se neki spomenik noću rasvijetli jest Veliki Tabor. Tamo je u lipnju 1995. postavljeno 12 reflektora u betonske kućice koje su onda zamaskiravane kamenim suhozidom, a da se prethodno nije dogovorilo tko će snositi visoke troškove utroška el. struje. Već ujesen rasvijeta je isključena. Način na koji je izvedena noćna vanjska rasvjeta nije primjeren svjetskoj vrijednosti tog spomenika, te će je trebati ukloniti ili zamijeniti odgovarajućom.

34

»Večernji list«, 22. 9. 1995, str. 13

35

A. Horvat, Š. Habunek Moravac, N. Aleksić, *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske – Stanje i mogućnosti njihova uključivanja u suvremeni život*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1970.

36

Mark Cigoj, *Novo hrvatsko plemstvo*, »Gloria«, br. 40, 8. kolovoza 1995, str. 44-46.

37

Ivan Srša, *Dvorac Gornja Rijeka*, »Kaj«, 4-5, Zagreb, 1995, str. 71-95.

38

Radoslav Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, Zagreb, 1895, str. 51.

E. Laszowski, *Hrvatske povijesne građevine*, Zagreb, 1902, str. 111.

39

Mr. **Mario Beusan**, *Novi Dvori cesargradski. Povijesno-prostorna analiza i prijedlog obnove*, Anali Galerije Antuna Augustinčića, 12, 1992, str. 3-21.

40

Istraživanje je proveo Restauratorski zavod Hrvatske u jesen 1995. godine. Kada je nađen zahtjev u kojem su predloženi i rokovi, svjesno smo zbog određene situacije u tom trenutku predložili kraće rokove, u uvjerenju da će se optimalni uvjeti moći dogovoriti tijekom istraživanja, te opravdati razumnu dinamiku radova prezentiranjem situacije neposredno na objektu.

41

»Idejno rješenje namjene« naručio je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, upravo da bi na taj način pokazao apsurdnost nekih tada aktualnih namjera za prenamjenu Velikog Tabora.

42

Autor prijedloga je prof. Josip Stošić. Na problem namjene s obzirom na aktualne ideje do sada se osvrnuo jedino **Andrej Žmegač**: *Što će biti s Velikom Taborom?* »Hrvatsko zagorje«, Časopis za kulturu krapinsko-zagorske županije, Krapina, rujan 1995, broj 1, str. 159.

43

»Idejni projekt namjene« izradio je 1992. »Veliki Tabor«, Društvena organizacija za zaštitu, obnovu i revitalizaciju dvora Veliki Tabor.

44

Za dio ugostiteljske ponude moglo bi poslužiti i prizemlje palasa, u kojem se nekada čuvalo vino, jedan od glavnih proizvoda vlastelinstva. Tu bi neki od najboljih vinara desiničkog kraja mogao imati svoj podrum, na padinama brijega na kome se nalazi Veliki Tabor trebalo bi podignuti nove vinograde. Ugostiteljska ponuda u prizemlju palasa (koje ima sve značajke vinskog podruma) morala bi biti tako odmjerenjena da ne zahtijeva gotovo nikakve intervencije u prostoru, posebno ne nikakve instalacije, a pod bi morao ostati zemljani. Zapravo to bi mogla biti kušaonica najboljih vina.

45

To možemo zaključiti prema primjeru Medvedgrada. Osobno sam bio na Medvedgradu neposredno prije polaganja vijenca nekog stranog državnog poslanstva. Pola sata prije posjeta poslanstva, objekt je bio zatvoren za posjetitelje, a dva autobusa sa školskom djecom, negdje iz Slavonije, morala su produžiti dalje. A posrijedi je bilo samo kratko zadržavanje stranog poslanstva, kojom se prigodom samo polaže vijenac i upisuje se u knjigu dojmova. K tome, Medvedgrad, koji je danas u funkciji državnog protokola, čuvaju automatskim oružjem naoružani vojnici Prve gardijske brigade, što ipak nije u skladu sa željom posjetitelja da slobodno i opušteno obilaze spomenik kulture, smješten duboko u šumi parka prirode. Na sličan bi način bio čuvan i Veliki Tabor, bude li se u njemu smjestio državni protokol.

46

Pojedini dijelovi grada sanirani su šezdesetih godina, radovi su nastavljeni potkraj osamdesetih i početkom devedesetih, kada je u radovima koje je vodio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu saniran veći dio krovne konstrukcije i pokrova. Za općenito dobro građevinsko stanje treba zahvaliti ponajprije gosp. Josipu Štimcu, koji se svakodnevno brine o gradu, pa za neka njegova rješenja, s kojima se ne slažemo ali koja nisu trajno štetna, moramo imati razumijevanja.

47

Prema razdjelu 165 državnog proračuna za 1996. godinu Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine zatražila je za zaštitne radove na spomenicima kulture 91.882.000 kuna, a odobreno je 8.160.000 kuna (2,2 mil. DM) ili svega 9%. Prethodne 1995. godine

bilo je odobreno i utrošeno 9.000.000 kuna, dakle 10% više. A koliko su to beznačajna sredstva uvjerit ćemo se ako ih usporedimo s godišnjim izdacima HTV za rent-a-car od 2,5 mil. DM, ili izdatkom od oko 2,2 mil DM za odjeću »*ljudi koji često kontaktiraju i na neki način predstavljaju ovu kuću.*« Izvješće generalnog direktora HTV, »Novi list«, 1. 2. 1996, str. 4.

48

Istraživanje Vrbovca sondiranjem manjih površina izvodilo se 1987. i 1994. godine. **Željko Tomičić**, *Klenovec – Veliko Gradišće*, Arheološki pregled 1987, Ljubljana, 1989, str. 237. **Željko Tomičić**, *Hrvatski srednjovjekovni banski i saborski grad Krapina*, Krapina, 1994, deplijan izložbe

49

Željko Tomičić, *Hrvatski...*

50

U gotovo tri sata dugačkom »Izvjješću predsjednika republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana o stanju hrvatske države i nacije u 1995. godini« posvećena je zaštiti spomenika tek jedna poduža rečenica (kao i smotrana folklor) ali koja ipak oslikava stanje u zaštiti spomenika kulture: *Na području zaštite spomenika kulture, nastavljeni su sustavni naponi oko stvaranja dokumentacije o stradanjima spomenika kulture u ovome ratu, s nastojanjem da se o činjenicama obavijesti svjetska javnost, osobito odgovarajuće međunarodne institucije, radi širenja istine i dobivanja moralne i financijske pomoći za obnovu.* »Vjesnik«, 16. siječnja 1996, str. 19.

Nema spomena stvarne realizacije određenog broja obnovljenih spomenika kulture, ni izrađenih projekata obnove razorenih spomenika kulture, izrade standarda obnove, određivanja metodologije i kriterija obnove, pa proistječe da se sva energija troši samo na promidžbu u svijetu o stradanju naših spomenika. Ono što još više zabrinjava, na kraju izlaganja, u dijelu u kojem se govori o »*bitnim zadacima državne politike Hrvatske u 1996. godini*«, nije spomenuta obnova u ratu razorenih spomenika kulture, a ona je morala biti naglašena kao jedan od prioriteta u 1996. godini.

Promidžba stradanja spomenika kulture i popisivanje ratnih šteta nesumnjivo je važan dio posla, ali na njemu je mogao biti angažiran razmjerno samo mali broj konzervatora. Ako se tako promatra zaštita, onda ne začuđuje zanemariva količina sredstava dodijeljenih iz državnog proračuna za zaštitu spomenika u 1996. godini, odnosno nedodjeljivanje tih sredstava za razorene spomenike na oslobođenom području.

51

Prijedlog s nadnevkom 14. veljače 1996. ima razrađen Prijedlog sadržaja na čak pet stranica. Prvo je predviđeno da se savjetovanje održi 18. i 19. travnja u Mimari, no 18. travnja održan je samo Okrugli stol na kojemu je mogao sudjelovati manji broj isključivo pozvanih osoba, s time da je onih neposredno iz struke bilo najmanje, a razgovor se vodio uglavnom oko prijedloga novog zakona o zaštiti i čuvanju kulturnih dobara. Dva mjeseca kasnije, 13. i 14. lipnja 1996, održano je na istome mjestu savjetovanje koje je imalo zadatak donijeti »Nacionalni program zaštite, očuvanja i obnove kulturnih dobara za razdoblje od 1997. do 2007. godine.« Naglasak je dat isključivo osiguravanju dostatnih sredstava, pa je u nacrtu predviđeno da se tijekom sljedećeg desetljeća osigura godišnje 1.422.444.413 kuna, što je oko 175 puta veći iznos od onoga koji je osiguran ove godine, što je potpuno nerealno, posebno s obzirom da se za rad Državne uprave i restauratorskih ustanova traži istodobno samo 10% više sredstava.

Summary

Drago Miletić

Some Recent Examples and Problems in the Preservation of the Cultural Heritage

In Croatia the preservation of the cultural heritage is at the point of perhaps its greatest crisis. It must confront the great task of the conservation of a heritage which has been notoriously neglected and is in very bad shape. In addition, in the recent war the entire heritage has been either heavily damaged or destroyed in all the regions involved in the fighting. Since the end of the war operations about a year ago a very small number of monuments have been restored, mostly without the active participation of professional conservationists. Some monuments heavily damaged in the war have still not received even the most elementary protection although they are of the highest category, nor do plans for their restoration exist. The Monument Preservation Services of Croatia has no projects and therefore no initiative, and the owners of the monuments have no funds.

The crisis of conservation in Croatia is also reflected in the way in which some monuments are being restored, even in Zagreb. Zagreb has undoubtedly the greatest concentration of various institutions, professions and individuals participating in current conservation projects, but even here reactions to the mistakes which have been made have been quite inadequate. It is no wonder therefore that in other regions of Croatia, especially where daily supervision is impossible, there has been much devastation on monuments of the highest order.

We are now witnessing the third massive reorganization of the Conservation services within six years, wasting a lot of valuable energy, while at the same time the entire conservation budget for 1996 amounted to the measly sum of 2.2 million DM. This is the result of numerous causes, of which the most important is the poor reputation of the conservationist profession as a whole, but also the lack of individual author-

ity, the dangerous influence of daily politics on the profession and the inability of the profession to react against such influence.

At the end of the paper the author analyzes the example of Veliki Tabor, the best preserved fortified castle in Croatia, also discussing the attitude taken in respect of preserving the ruins of similar forts in Croatia. Veliki Tabor is the most notable architectural monument of the cultural heritage in continental Croatia. Interest for Veliki Tabor was shown on the part of some politicians who wanted to have it renovated for the needs of the State Protocol – involving all kinds of new installations, radical repairs of all construction, the use of materials incompatible with such a building, as well as all kinds of adaptations. There is no doubt that all these changes would destroy most of the attributes that have ranked this fort so high on the heritage list, thus they are to be discouraged in favour of a more compatible solution. As recent research has shown, best preserved in Veliki Tabor is the central structure (the Palace) as it was in the first half of the sixteenth century. This is why the author proposes a renovation of the central building in that style which could be used as a museum. The ring of surrounding fortifications could contain a presentation of the defense of Croatia against the Turks throughout the sixteenth century which was momentous for the survival of the country. The Palace would hold displays picturing the daily life of the Ratkaj family: this would require an effort to return to the interior its original spatial organization and look, but without putting in new installations, using new materials and without making any radical construction changes.

The author also laments the pitiful condition of the ruins of numerous fortified castles, abandoned by everybody except the archeologists. Several years ago research was started in two buildings (in Vrbovec and Krapina), and more research is planned. However, work in progress is not covered by parallel mandatory conservation activity. The author therefore proposes that all unmonitored activity should be stopped and potential funds should all be concentrated on one locality where work should proceed according to rules and professional standards.